

Василина Катерина
(Запоріжжя)

Єлизаветинське суспільство у дзеркалі соціально-побутової памфлетистики

За часів Відродження на літературну авансцену почали виходити нові жанри, зокрема автобіографія, біографія, памфлет, есе, що орієнтувалися на репрезентацію досвіду окремого індивідуума. Бурхливі зрушення в онтологічній та гносеологічній сферах ренесансного суспільства обумовлювали велику популярність памфлетистики, яка за відсутності періодичної преси стала важливим і чи не єдиним джерелом актуальної інформації. Друковане слово памфлетиста, попри підкреслено тенденційну репрезентацію матеріалу, було для пересічних громадян набагато переконливішим і авторитетнішим, ніж плітки або чутки.

Особливого розвитку набула памфлетистка у пізньоренесансній Англії. Підвищення культурного і освітнього рівня населення, усвідомлення окремою особистістю цінності індивідуального буття та власної унікальності у контексті розвитку нації й суспільства зумовлювали зростання інтересу пересічних англійців до одержання більш різноманітної та широкої інформації. При цьому спостерігалася певна поляризація станів суспільства за інформаційними інтересами. Належність людини до певного прошарку або “цеху” визначала й коло її зацікавленостей. Представники релігійних конфесій, приміром, фокусували свою увагу здебільшого на особливостях соціально-політичної ситуації, літературний бомонд цікавився питаннями поетичної майстерності, а купці чи ремісники – інформацією про ціни, нерухомість, ліцензії, податки та ін. Усі ці відомості можна було знайти у

I. Історико-літературний процес

тогочасних памфлетах, чия форма і жанрова суть дозволяли найбільш швидко і адекватно реагувати на насущні проблеми суспільства.

Найбільш популярним в елизаветинській Англії був соціально-побутовий памфлет, який висвітлював проблеми повсякденного життя. Такі твори, що здебільшого орієнтувалися на запити широкої читацької аудиторії, перетворювалися не тільки на невеличкі літописи, але й на своєрідні люстерка, в яких відбивалися морально-етичні орієнтири представників третього стану. На жаль, цей тематичний різновид досі ще залишається маловивченим, хоча й має, без сумніву, важливе історико-культурне значення, оскільки в історії англійської літератури ознаменував одну з фаз становлення *novel* та визначив напрямок еволюції шахрайського памфлету – одного із генетичних джерел англійського кримінального роману. Соціально-побутовий памфлет, як явище маргінального характеру, є надзвичайно цікавим об'єктом дослідження. Адже, “вивчення “гібридних”, взагалі напіввизнаних жанрів, – як зазначає С.С.Аверінцев, – завжди має непересічне значення для історії літератури, тому що ці жанри є навдивовижу пластичними і рухомими; в них закладаються основи більш пізніх жанрових явищ... Об'єктивний підхід до літературного процесу, до літератури як процесу, без урахування таких форм є неможливим”¹.

У XVI ст. в Англії, як відомо, відбувалося прискорене розшарування населення, внаслідок якого ремісничко-купецький стан перетворився на потужну соціально-економічну силу й почав активно впливати як на соціально-політичне, так і на культурне життя країни. Представники третього стану мали нагальну потребу у підвищенні рівня освіченості та у друкованій продукції з різних проблем, зокрема з питань торгівлі чи бухгалтерського обліку. Але водночас, маючи певний матеріальний статок та доволі вільного часу, вони нерідко бажали задовольнити і власні естетичні смаки. Як свого часу рицарська спільнота, диктуючи менестрелям свою волю,

культивувала куртуазний етикет і куртуазну культуру, так і англійські торговці, ремісники та підприємці визначали провідні тенденції розвитку тогочасної популярної літератури, закладали підвалини нових форм міської культури.

Увага митців зосереджувалася на побутовій реальності, конкретних подіях і явищах суспільного життя, і це зумовлювало тематичну різнобарвність, гостроту й актуальність памфлетів. Як наголошує Д.С.Наливайко, “ренесанс відкрив естетичну цінність реального світу, як у всій його цілості, так і окремих проявів, окремих миттєвостей “наявного буття”, відповідно з’явилося прагнення відчувати їх, перейнятися ними і зафіксувати у конкретно-чуттєвій формі”². Багатоманітність проявів життя спричинила розширення тематичного спектру памфлету. В цьому контексті доречно навести також думку Д.С.Лихачова про те, що в добу Відродження “кількість тем у мистецтві, що спочатку була дуже обмеженою, прагне зрівнятися з кількістю сторін та аспектів самої дійсності”³. Практично всі явища суспільного та культурного життя знаходили свій відбиток у памфлетній літературі: від політичних подій до страт відьом і єретиків та розмірковувань про шкідливість паління тютюну.

Цікаво зауважити, що соціально-побутовий памфлет, який орієнтувався головним чином на естетичні смаки заможного середнього стану, нерідко у вельми негативному ракурсі представляв життя окремих представників цього стану. Приміром, Т.Лодж у памфлеті “Протест проти лихварів” (1584) піддає нищівній критиці професійних кредиторів, які не просто наживаються на чужій біді, але й часто доводять заможних городян, збіднілих аристократів та довірливих джентльменів до повного розорення⁴. До речі, провідна ідея цього твору була надзвичайно актуальною і цілком відповідала загальному ставленню більшості єлизаветинців до лихварства, яке вважалася небезпечною соціальною виразкою. Образ лихваря, змальованого переважно у негативному ключі, з’являвся в той час у багатьох книгах і театральних постановках. Згадаймо хоча

I. Історико-літературний процес

б памфлети Р.Гріна (“Гріш мудрості, придбаний за мільйон каяття”, 1592) та Г.Кінга (“Мудрості на півпенні на папері за пенні, або ж розповіді самітника”, 1599), драматичні твори Т.Лоджа і Р.Гріна (“Дзеркало для Лондона та Англії”, 1587-1591), К.Марло (“Мальтійський єврей”, 1590), В.Шекспіра (“Венеціанський купець” (1596) та ін. У цьому контексті доцільно пригадати й слова одного пуританського проповідника, який у 1589 році сказав, що “лихварство – це диявол, якого в Англії не здатні винищити навіть всі апостоли Христа разом”⁵.

Англійські пізньоренесансні памфлетисти, які намагалися порушувати всі найактуальніші проблеми суспільного життя, не могли, звісно, оминати воєнної тематики. На сторінках анонімних памфлетів “Звичайний правдивий звіт про криваві злочини Франції...” (1573) та “Новини з Бресту” (1594), приміром, висвітлювався хід війни Англії з Францією, а памфлети “Застереження Англії” (1578) та “Мрія солдата” (1604), що належали перу відставного вояка Барнабі Річа, інформували пересічного читача про стан справ у англійській армії

Жодна зі сфер духовного життя чи побутової реальності не залишалася поза увагою надзвичайно прискіпливих, спостережливих і гострих на слівце “men of letters”. Причому гострі соціальні вади, зокрема такі, як проституція, лихварство, шахрайство або пияцтво, зазвичай ставали об’єктом нищівної критики та висміювання, а негативні явища іншого плану, на кшталт чаклунства, знахарства чи паління тютюну, не стільки викривалися, скільки анатомізувалися, тобто розглядалися всебічно, детально, з декларативно-зухвалою претензією на об’єктивність. Приміром, Т.Неш у памфлеті “Жахи ночі” (1594) детально аналізує природу страху своїх сучасників перед відьомською силою, з’ясовує причини виникнення такого страху та розмірковує про можливі наслідки спілкування людини з демонами. Цей памфлет досить органічно вписувався у загальний психологічний контекст тієї доби, адже наприкінці XVI століття чимало англійців захоплю-

валися демонологією, а книжки про потойбічний світ, привидів, бісів та різні демонічні сили мали великий попит у читачів. До того ж широкого резонансу у суспільстві набували судові процеси над відьмами, один із яких, наприклад, описаний в анонімному памфлеті “Новини з Шотландії” (1591).

Слід зауважити, що у XVI ст. всілякі окультні науки, заняття алхімією, астрологією та чорнокнижництвом були надзвичайно популярними в усіх європейських країнах. Звісно, не обійшла ця мода і Туманного Альбіону. Світогляд пересічного англійця, як, до речі, й світогляд переважної більшості представників інтелектуальної еліти, перебував під впливом містицизму⁶.

Сучасні науковці розглядають інтерес до ірраціонального, потойбічного й таємничого як вияв суто ренесансного світовідчуття або маньєристичного світобачення. Л.Пінський вважає такий інтерес органічною рисою ренесансного погляду на світ і зазначає, що “невгамовна допитливість спонукає видатних мислителів ... звернутися до кабали, магії та до інших “таємних наук”, до народної медицини”⁷. Аналогічну думку висловлює й О.Ф.Лосєв, наголошуючи, що “побутова практика алхімії, астрології і всілякої магії охоплювала все ренесансне суспільство знизу доверху і була аж ніяк не результатом невігластва, а результатом все тієї ж індивідуалістичної жаги оволодіти таємничими силами природи”⁸. Саме у специфіці ренесансного мислення прагне знайти гносеологічні причини поширення демономанії у XVI ст. і Ю.М.Лотман. Він, зокрема, зазначає, що “епоха Ренесансу і наступна доба бароко розхитали середньовічні устої. Однак несподіваним побічним продуктом стало зростання впливу забобонів на найбільш освічені уми та бурхливий розвиток культу диявола”⁹. Втім, у колах західних дослідників більш популярною виявляється теза про маньєристичну природу тогочасного містицизму. Так, англійський дослідник Р.Еванс розглядає захоплення демонологією та розквіт забобонів як прояв маньєризму, а саму творчість маньєрис-

I. Історико-літературний процес

тів, котра передбачала “створення своєї реальності”, навіть порівнює з магією¹⁰.

Слід зауважити, що факт масового захоплення ірраціональним не набув в англійській памфлетистиці такого розгорнутого висвітлення, як, скажімо, проблеми театру чи кримінального життя. Він так і залишився (поряд із лихварством, проституцією, палінням тютюну та пияцтвом) однією з численних тем соціально-побутового памфлету.

Осмислюючи реалії повсякдення, памфлетисти зверталися не тільки до побуту пересічного громадянина, а й до духовно-естетичної сфери, у якій формувалися певні загальні уявлення, стереотипи та ключові ідеї епохи. У пошуках “життєвого простору” для свого творчого самовираження автори памфлетів обирали об’єктом змалювання, апологетики або критики ті явища, події та феномени, які мали привернути увагу потенційного реципієнта і гарантували б отримання певного матеріального зиску. Нагадаємо, що тодішні пересічні читачі не були надто вибагливими у своїх естетичних уподобаннях: на відміну від інтелектуальної еліти, прості англійці ще не мали традиції накопичення естетичного досвіду, тому у виборі читива вони здебільшого керувалися власною інтуїцією, цікавістю та прагматичною користю. Приміром відомо, що елізаветинці полюбляли не тільки споглядати такі жорстокі видовища, як бої з ведмедями або страти злочинців¹¹, але й читати про них. Численні розправи над еретиками, віровідступниками, відьмами та ін. описувалися у коротеньких сенсаційних памфлетах, які незрідка вже у назві містили згадку про сам інцидент або випадок: “Балада про Тіборнські витівки Дурня Ватта і його спільників та про їхню ганебну смерть на шибениці” (1581), “Страта трьох скандальновідомих відьом, яка відбулася під час роботи останньої сесії суду в Челмісфорді” (1589).

Великим попитом і широкою популярністю користувалися також і памфлети, в яких наводилися “правдиві” звіти про конкретні злочини та покарання винуватців. Самі

назви таких творів збуджували увагу потенційного читача. Приміром, “Два скандальні вбивства. Шкіряник вбив сина своєї жінки біля церкви Хорнчоч в Ессексі. Скотаря було вбито біля Ейсбері в графстві Бакенгем. Також розповідається про замах на вбивство в Рісліпі у Мідлсексі. І все це трапилося протягом поточного місяця” (1595).

При знайомстві з цим та подібними творами впадає у вічі прагнення авторів ретельно змалювати саму сцену покарання, вираз обличчя злочинця, емоції й реакцію публіки. “Мої очі бачили, як палять їхні зрадницькі серця, а відрізані від тулуба голови виставляють для огляду та для задоволення багатьох тисяч людей”¹², – так писав один із численних анонімних свідків страт. Цікаво, що з часом у таких памфлетах почав суттєво зростати рівень метафоризації мови, їхні автори почали активніше використовувати риторичні прийоми, тропи. І це, як думається, було зумовлено не тільки певною зміною мистецьких інтенцій єлизаветинських літераторів, але й еволюцією естетичних смаків читацької аудиторії.

Характерними рисами злободенно-актуальних памфлетів були сенсаційність тематики та схильність до надмірної гіперболізації негативних проявів людської натури. Такі твори були позбавлені конструктивізму та виступали своєрідним засобом задоволення не досить вишуканих смаків пересічних англійців. Головне завдання авторів подібного читива на шахрайську або кримінальну тематику полягало у тому, щоб презентувати шокуючі та неординарні у своїй жахливості відомості. Щоправда, деякі з таких творів відзначалася потягом до аналітизму. Приміром, “Трактат про гру в кості та азартні ігри для профанів” (1577) Т.Ньютона, “Трактат про кості” (1577) Дж.Нортбука. Головною ж рисою кримінальних і шахрайських памфлетів була повчальність, а приводом для дидактичних настанов зазвичай слугували ганебні вчинки або щире розкаяння грішників – “Сповідь одного священника, який стояв біля ганебного стовпа” (1560-61), “Передсмертнаповідь пастора Дарзі” (1566-67), або ж

I. Історико-літературний процес

злочинців – “Сумна сповідь Маргарет Дорінгтон, ... яку було страчено біля Вестмінстерського палацу за вбивство Аліси Фокс” (1578), “Ламентация молодого чоловіка, який сповідається про своє колишнє життя” (1578).

Іноді памфлетисти, щоб одразу ж шокувати читача, виносили у назви своїх творів конкретні факти чи подробиці кримінальних вчинків головного героя: приміром, “Жорстоке вбивство в Кенті” (1577), “Мати, яка вбила своїх дітей в Кілборні” (1578), “Короткий трактат про надзвичайно дивну та жахливу жорстокість Єлизавети С’юл, яку ще називали Бакінгем, та про її спільників, яких стратили в Абінгтоні” (1579), “Правдиве повідомлення про останнє жахливе вбивство, скоєне Вільямом Шервудом” (1581), “Різноманітні дивні та нелюдські вбивства, скоєні останнім часом” (1591) та ін. Як бачимо, етична оцінка міститься уже в заголовку кримінального памфлету, а в самих творах при цьому пріоритет надається сенсаційності.

Підвищений інтерес до такого роду літератури значною мірою був зумовлений загостренням криміногенної ситуації, зокрема тим, що в Англії кінця XVI ст. зростав прошарок бродяг та злочинців. Численні банди пройдисвітів і злодіїв поповнювалися за рахунок колишніх моряків та солдатів, які після повернення з війни, не могли знайти роботу (або ж не хотіли працювати); а також за рахунок збіднілих селян та молодих людей, що вешталися по країні в пошуках кращої долі та легкої наживи. Відомо, що в Лондоні та Бристолі конні-кетчерство стало основним заняттям тих, хто знаходився на нижчому щаблі соціальної піраміди¹³.

За таких соціокультурних умов, що сприяли розвитку шахрайської літератури, виникли й набули гучної слави перші конні-кетчерівські памфлети Р.Гріна. У цих творах письменник досить реалістично змальовував звичаї декласованого прошарку суспільства, наводив ієрархічні списки та етимологічні довідки щодо злодійського сленгу. Саме така модель англійської памфлетистики й стала органічним джерелом розвитку шахрайського та криміналь-

ного роману на англійському ґрунті. Мода на подібні твори виявилася надзвичайно стійкою: і в наступні епохи пересічний англієць все ще захоплювався перипетіями життя декласованих елементів, радіючи власній обізнаності та безпеці.

Змальовуючи широку панораму англійської дійсності та чутливо реагуючи на соціальне замовлення тогочася, памфлетні твори виступали адекватним художнім еквівалентом тих духовних і психологічних запитів, які виникали в епоху первісного накопичення капіталу, в умовах становлення нового типу читацької аудиторії та розвитку друкарської справи. Репрезентуючи барвісту різноманітність тематичних і структурно-композиційних модифікацій та стилістичних варіантів, єлизаветинський памфлет постав як надзвичайно складний симбіоз прагматичних розрахунків та мистецьких амбіцій, як еклектична форма, що спроможна поєднувати в собі різні, навіть антиномічні, компоненти поетики багатьох літературних жанрів. Щоправда, і творчі імперативи памфлетистів, і рівень їхньої художньої майстерності були настільки відмінними, що часом важко уявити собі в єдиному жанровому ряді такі полярні за естетичною вартістю і смисловим наповненням твори, як вишукано-риторичні памфлети “університетських умів” та примітивні у стилістичному плані інформативні анонімні звіти про сенсаційні новини.

Однак у цілому англійський пізньоренесансний памфлет правомірно може бути віднесений до публіцистичної групи жанрів і названий літературним предтечею журналістики. І за загальним пафосом, і за широтою діапазону змальовуваних тем, і за відцентровою позицією висвітлення подій реального життя твори єлизаветинських памфлетистів до певної міри нагадують ті літературні зразки, що згодом вийшли з-під пера перших англійських журналістів XVII ст. – Дж.Мільтона, Б.Джонсона, Д.Дефо, Дж.Свіфта та ін.

I. Историко-літературний процес

- ¹ *Аверинцев С.С.* Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости // *Взаимосвязь и взаимовлияние жанров в развитии античной литературы.* – М.: Наука, 1989. – С.20.
- ² *Наливайко Д.С.* Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1980. – С.98.
- ³ *Лихачов Д.С.* О филологии. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 80.
- ⁴ *Lodge Thomas.* An Alarum Against Usurers // *A Defence of Poetry, Music and Stage-plays by Th.Lodge.* – L.: Printed for the Shakespeare Society, 1853. – P.33-81.
- ⁵ *The Age of Shakespeare. A Guide to English Literature / Ed.by V.Ford.* – London, 1961. – Vol.2. – P.32.
- ⁶ Про вплив містицизму на уми елизаветинців йдеться у таких працях: *Волков И.Ф.* Творческие методы и художественные системы. – М.: Искусство, 1978. – С.76; *Парфенов А.Т.* Кристофер Марло и легенды Востока и Запада // *Marlowe Christopher. Two Tragedies.* – М.: Высш. шк., 1980. – С.219; *Brooke N.* The Moral Tragedy of Dr.Faustus // *Critics on Marlowe/ Ed.by Judith O’Neil.* – London: George Allen and Unwin Ltd., 1969. – P.93-114; *Craig H.* The Literature of the English Renaissance, 1485–1600. – N.Y.: Collier books, 1962. – P.65; *Sanders W.* The Dramatist and the Received Idea. *Studies in the Plays of Marlowe and Shakespeare.* – Cambridge: The Univ.Press, 1968. – P. 194-196. та ін.
- ⁷ *Пинский Л.* Реализм эпохи Возрождения. – М.: Худ. лит., 1961. – С.9.
- ⁸ *Лосев А.Ф.* Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – С.116.
- ⁹ Цит.за *Горфункель А.Х.* “Молот ведьм” – средневековье или Возрождение? // *Культура Возрождения и общество.* – М.: Наука, 1986. – С.162.
- ¹⁰ *Evans R.J.W.* Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History, 1576-1612. – London: Thames and Hudson, 1997. – P.267.
- ¹¹ *Tuckerman B.* A History of English Fiction. – N.Y., L.: G.P.Putman’s Sons, 1891. – P.72.
- ¹² Цит.за *Bennett H.S.* English Books and Readers, 1558 to 1603. – London: Cambridge Univ.Press, 1965. – P.232.
- ¹³ *British Pamphleteers: In 2 vol. / Ed.by George Orwell & Reginald Reynolds.* – London: Allan Wingate, 1948. – Vol. 1: From the Sixteenth Century to the French Revolution. – P.16.